

Az életreform-mozgalmak eszmei háttere és civilizációkritikai szerepe

I. BEVEZETÉS

Az életreform-mozgalmak kialakulása a 19. század végén Európában kibontakozó modernizációhoz kötődik, ugyanis az iparosítás és az urbanizáció teljes mértékben átalakította a társadalom és az egyének életét. A megváltozott körülményekre többféleképpen reagált a kor embere, ennek egyik megnyilvánulásaként születtek meg a társadalmi reformmozgalmak, amelyek az életreform-törekvések körébe tartoznak. E mozgalmakban, s így az életreform-törekvésekben modern és antimodern elemek egyszerre találhatók, azaz nemcsak a haladásba vetett hit jelenik meg, hanem az ősi hagyományok megőrzésének igénye is.

Tanulmányunk célja az életreform kifejezés definiálása, az életreform-mozgalmak sajátosságainak, kialakulási hátterének bemutatása. Vizsgáljuk meg a téma filozófiai vonatkozásait Jean-Jacques Rousseau, Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche, Edward Carpenter, John Ruskin és William Morris életreform-törekvésekben betöltött szerepének bemutatásával. Ezután az életreform pedagógiai kapcsolódásainak kiemelése történik meg a reformpedagógia és az életreform kapcsolatának felvázolásával, valamint az anarchizmus pedagógiai vonatkozásainak ismertetésével. Végül a magyar életreform – azon belül a gödöllői művésztelep – bemutatásával foglalkozunk.

II. AZ ÉLETREFORM-MOZGALMAK

Az életreform-mozgalmakat vizsgáló kutatók abból a hipotézisből indultak ki, „hogyan a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveitől kezdődően (az egyes országokban némi fáziskülönbséggel) létrejött egy új civilizációs alapzat, olyan vezető ideológiák és gondolkodási módok rendszere, amelyek az emancipáció különböző felfogásaival kísérletezve az egyének, az individuumok, az emancipált szuverén emberek világát próbálták fölvezetni. Ezek a kísérletek természetesen „önmegvalósítási” akciók voltak, de emellett teljes joggal társadalmi reform-

ként is értelmezhetők.”^[1] Látható, hogy az életreform törekvései erőteljes kultúrakritikai gondolatokat is megfogalmaznak, eszméik a korszak gondolkodóinak kritikai világnézetével függenek össze. A mozgalom elsősorban a művészek és a polgárság körében terjedt el, ők tekinthetők az életreform szellemiség hordozóinak. Európa-szerte művésztelepek alakultak, többek között Asconában,^[2] Darmstadtban^[3] és Worpstedében,^[4] ahová reform életszemléletű művészek, többnyire festők érkeztek.

1. Az életreform-mozgalmak definiálása

Az életreform a 19. század végén és a 20. század elején kibontakozó kultúra-, illetve civilizációkritikai irányzat, amely a teljes élet megreformálását tűzte ki céljául. A mozgalom gyakorlati törekvése az emberi élet új alapokra helyezése, jobbá tétele. Az életreform a táplálkozás, az öltözködés és a lakás célszerű és természetes alakításáért való fáradozás, melynek legfontosabb feladata kritikát gyakorolni, vagyis megóvni a civilizációt a rossz világképektől,^[5] például az egészségtelen életvezetéstől. A kritika azon dolgok ellen irányult, amit a kor ipari termelése magával hozott. Christian Thiel rossz világkép elterjedéseként, rossz világ megvalósulásaként értelmezte mindazt, ami a tömegtermeléshez kapcsolódott: elsősorban az emberek nagyvárosba költözését, akik általában nem törődtek azzal, hogy a nagyváros nem tud megfelelő lakásokkal és higiéniával szolgálni. A városi kultúra megtapasztalásának következményeképpen a megszokott életmód megváltozott: az emberek élettere szűkebb lett, kisebb lakásokba kényszerültek, bár lehetséges, hogy naponta nagyobb távot jártak be, mint korábban. Az urbanizáció magával hozta az emberi kapcsolatok felszínessé válását, a kapcsolatok többsége szétesett, az új ismeretségek pedig ingtag lábakon álltak, senki sem tudhatta, kiben bízhat. A nagyvárosi ipari munka világában az étkezési szokások is megváltoztak, az evéshez kapcsolódó rituálék eltűntek. Ugyanakkor az életreform nemcsak a táplálkozásra és a ruházatkódásra terjedt ki, a változtatás éppúgy releváns szempontnak bizonyult a testmozgás, a higiénia, a gyógyászat, a vallás, a természet-, állat- és vidékvédelem terén, valamint jelentőssé váltak az ifjúsági mozgalmak is.^[6]

[1] Németh, 2005(b), 3.

[2] Az Asconában alapított *Monte Verità* (ami Igazság hegyet jelent) 1900 és 1920 között működött, tagja volt Rudolf Steiner, Isadora Duncan, Hermann Hesse, Stefan Georg, Carl Jung, Max Weber, Rudolf Laban és Karl Wilhem Diefenbach.

[3] A darmstadti művésztelep 1899 és 1914 között létezett, melynek működését főként pártfogók segítették. A Darmstadtban dolgozó német művészek közös munkájának az I. világháború kitörése vetett véget.

[4] A Bréma közelében lévő Worpswede 1889-ben került a figyelem középpontjába, amikor ott telepedett le Fritz Mackensen (1866–1953), akit több híres művész követett. Worpswede a művészek szemszögéből napjainkban is jelentős településnek számít.

[5] Thiel, 2001.

[6] Ld. Mogge, 1998.; Pethő, 2011. és a nőmozgalmakra ld. Meyer-Renschhausen, 1998.; Stopczyk, 2001.

Gernot Böhme megállapítása szerint az industrializmus, az urbanizáció és a megmerevedett viktoriánus morál miatt az emberi testre és az emberi létezésre egyre jelentősebb szerep hárult, a testről való gondolkodás a figyelem középpontjába került. A 19. század közepétől kezdve új elképzelések születtek az ember eredetére vonatkozóan. E gondolatok és művek, vagyis az ember új önmegértéséért való filozófiai fáradozások Schopenhauertől Nietzscheig, Eduard von Hartmannától Sigmund Freudig a reformmozgalmak háttérében helyezkedtek el,^[7] valamint ehhez kapcsolódik Charles Darwin és Ernst Haeckel elmélete is.

Kai Buchholz definícióalkotási kísérlete mondhatni a nyelvészet szemszögéből ragadja meg vizsgált témánkat, középpontban azonban szintén a test reformja áll. Az életreform fogalmának áttekintése során annak kulcsszavai közé a valódiságot, a tisztaságot, a világosságot, a fényességet, a szépséget és a természetességet sorolja. Ezen fogalmak mindegyike az életreformerek számára alapvető fontosságúnak bizonyult, így emeltek hangot a nagyváros csúnyasága, az ipari tömegtermékek ízléstelensége, a testi romlás és a civilizált ember degenerációja ellen. A reformközösségekben központi feladatnak számított az emberi élet megszépítése és megnemesítése, ugyanis a szépség^[8] alapkövetelmény, mely összekötődik a jóval és az igazzal,^[9] a testi szépség a megváltás szava lett. A kor szépségideálja természetesen módosult az antikhoz képest, a szépség már nem az arénában, s nem kizárólag a művészetben manifesztálódott. A szépség többé már nem pusztán egy elérhetetlen fogalom, hanem a valóságban, a mindennapokban is megtalálható, és Klaus Wolbert erről a szép emberről mint „új ember-típusról” beszél. A kor próbálkozása az idealizmus és a realizmus eggyé tétele, vagyis az a kíváncsi, hogy a valós test legyen az ideális.^[10] A testreform ideálképéhez a szabadság, az egészség, a természetesség, a hitelesség és az egyéniség kulcsfogalmi sorolhatók.^[11]

2. Az életreform-mozgalmak kialakulása, háttere, témái

A 19. és 20. század fordulóját vizsgáló szakirodalmi források^[12] az ember megváltozott élethelyzetére, az elidegenedésre fókuszálva megállapítják, hogy az életreform-törekvések háttérében a felgyorsult folyamatok, a hagyományos értékekbe vetett hit módosulása vagy elvesztése, valamint az egyéni életút

[7] Böhme, 2001, 149.

[8] Ugyanez a szépségfogalom jelenik meg a magyar életreform-mozgalmokban a gödöllői művésztelenen. A szépséget a természetességben látták, fontosnak tartották a test tisztaságát és a testmozgást.

[9] Buchholz, 2001.

[10] Wolbert, 2001.

[11] Wedemeyer, 2001.

[12] Buchholz, 2001.; Farkas, 2008.; Hopfner – Németh, 2008.; Németh, 2000., 2002(a), 2002(b), 2005(b), 2005(d); Peckmann, 2001.; Rohkrämer, 2001.; Skiera, 2005(a), 2005(b); Kovács, 2005.; Krabbe, 1974., 2001.; Thiel, 2001.; Tomka, 2009.

megváltozása állt. A Fidus-monográfia szerzői (Frecot, Geist és Kerbs) számadatokkal igazolták, hogyan ugrott meg a német nagyvárosokban élő lakosok száma,^[13] valamint azt is jelezték, hogy a városok infrastruktúrája nem tudott a kívánt mértékű gyorsasággal fejlődni, nem volt elegendő lakás és munkahely. Ezek hatására a képzett polgárok több társadalmat megreformáló mozgalmat hoztak létre. Céljaik közösen a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméi köré csoportosultak, s ezekből a körökből származtak a reformmozgalmak vezetői. A német szerzők megállapítása szerint háromféle motiváció tapasztalható a reformerek gondolkodásmódjában: 1. orvosi, gyógyászati, higiéniai, 2. szociálpolitikai, 3. világnézeti, vallásos szempontok. Úgy látták, ezekből gyökerezik az összes 20. század elején testet öltő reformtörekvés.^[14]

Az ipari forradalom, a tömegtermelés elterjedése, valamint az életszínvonal növekedése veszélyeztette az egyén biológiai, lelki-szellemi létezésének egységét, éppen ezért nem meglepő, hogy új életvezetési stílust kerestek. Németh András a kritikai szemlélet kialakításának, s az életreform létrejöttének okaként a robbanásszerű iparosodás kapcsán megfigyelhető gyökértelenné tett nagyvárosi embert emeli ki, aki eltávolodott a természettől. Ez a gyökértelenség érzése benne gyökeredzik a test, lélek és szellem egységének megbomlásában, amit fenn idéztünk. Ezek hatására bontakoztak ki a különböző reformtörekvések, amelyek például vidéki kommunák és forradalmi gondolatokat hangoztató diák-szövetségek, azaz ifjúsági mozgalmak, illetve nőmozgalmak képében öltöttek testet.^[15] Ezek folyományaként beszélhetünk életmódreformról, ami magával hozta pl. a testkultúrát, az újfajta – olykor radikális, extrém – (pl. anarchista) nevelési elveket, ideológiákat.^[16] Az egyes országokban ugyan más-más időben, de jelentkezett az urbanizáció folyamata, mely magával hozta a települések átalakulását, nagy tömegek városba költözését, ezáltal a lakótér megváltozását, a közösségek jelentőségüket veszítették, fokozatosan elsovadtak, ennek következményeként pedig az emberek elmagányosodtak. A faluból városba települő ember élete teljesen megváltozott, korábban nem tapasztalt nehézségekkel kellett szembenézniük. Másrészt jelentős szerephez jutott a szekularizáció, a vallásba vetett hit elvesztése, s ezáltal az elbizonytalanodás. Max Weber a „világ varázstalanodásának” folyamatáról beszél, amely a vallás és a tudomány között fennálló feszültség eredményeképpen jött létre. Az emberek hite megingott a vallásban, s ezáltal megtapasztalták a gyökértelenség érzését a teljesség élményének elvesztése által. A modern fejlődésmítoszokba vetett hitet elutasították, s egyfajta vágyódás tapasztalható meg az utópisztikus aranykor, a jobb világ után.

A gyökértelenség érzésének megszüntetése érdekében többféle megoldási lehetőség merült fel. Ennek ellenpontjaként jött létre a természetes dolgok

[13] 1871-ben még csak a lakosság 5%-a élt városokban, 1903-ban már 19%-ra nőtt ez az arány.

[14] Frecot – Geist – Kerbs, 1997, 18–19.

[15] Németh, 2000., 2002(a).

[16] Németh, 2002(b), 35.

megragadása, azaz fontossá vált a természetes étkezés, a természetes ruházat, a természetes szépségápolás, a természetben való séta, a sport. Az életreformerek gondolatai, vágyai a természet szó köré rendeződtek. A természetet szépnek, értelmesnek, egészségesnek, romlatlannak és öröknek tartották, amelyben rend uralkodik, azaz a természetes életmód az ember természete szerinti életmódot jelenti.^[17] Hilke Peckmann megállapítása szerint az egészséges környezetben élő, megfelelő életformát folytató kiegyensúlyozott ember életében megvalósul a test, a lélek és a szellem összhangja. Ez az életvitel nem teljesül a városi emberek esetében, akiknek a problémái a társadalmi kényszerben és a természethez való közelség hiányában rejlenek. Éppen ennek folyományaként az életreform alternatív céljai a társadalmi változásokra, valamint az életfeltételek javítására irányulnak.^[18]

Az ipari forradalom ugyanakkor nemcsak az egyén életére fejtett ki jelentős hatást. Az iparosítás nagy változásokat implicált a környezetben (és ezáltal természetesen az emberekre is hatott), hiszen hatalmas méreteket öltött a természetpusztítás és a vízszennyezés; az állatok élettere csökkent, míg a lakosságé nőtt. Az emberek közlekedési eszközöket kezdtek használni, megindult a tömeges turizmus, táblákkal tarkították a tájat, s vendéglők nyíltak. A természet idővel idegen és veszélyes lett, ezért jelentkezett egyfajta romantikus természet-szemlélet, melyben ember és természet harmóniája figyelhető meg. Újra felidéződött a rousseau-i „Vissza a természethez!” jelmondat, ugyanis az elveszni látszó értékeket, a rendet a természetben akarták fellelni. Így a külső tér és az emberi természet változását is megkövetelte a kor.^[19]

Egy nemzetközi kutatás^[20] az életreform és a reformpedagógia Osztrák-Magyar Monarchiában megjelenő sajátosságait vizsgálja. Ennek keretében Farkas Reinhard a 'Lebensreform' (életreform) kifejezés kapcsán megállapította, hogy a szót először az 1890-es években használták az egészségre és táplálkozásra érzékeny körökben, amelyhez erőteljesen kötődött a spiritualitás, a táplálkozási szokások megújítása, valamint a testkultúra, s ezzel egyidejűleg a személyes életvezetési stílus megváltozása. A szerző által vizsgált, 1912-ben megjelent publicisztikák tekintetében az életreform kapcsán a következő témák jelentek meg: állat- és természetvédelem, békemozgalmak, antialkoholista körök, földreform, kertváros-mozgalom, iskolareform, gyermekvédelem, emancipáció. Az életreform-diskurzusokat a következő pontokba foglalta: 1. spiritualitás, vallás, filozófia; 2. gyógyászat, higiénia; 3. táplálkozási reform; 4. testnevelési reformok, testkultúra, turizmus, alpinizmus, öltözködési reformok; 5. ifjúsági mozgalmak; 6. gazdasági- és földreform; 7. természet-, vidék- és állatvédelem. Kiemelte, hogy az életreform-mozgalmak egy centrum-periféria modell szerint tagozódnak, vagyis centrális pozícióban a vegetarianizmus, a természetgyógy-

[17] Buchholz, 2001.

[18] Peckmann, 2001, 153.

[19] Rohkrämer, 2001.

[20] Hopfner – Németh, 2008.

ászat és a nudizmus foglal helyet, s a többi – fent említett – reform a mozgalmak perifériájára szorult.^[21] Ezek a gondolatok Wolfgang Krabbéra utalnak vissza: a periférikus életreformot (ökológiai típusú respektív szocio-genetikus életreform) átfogó, az élet minden területét érintő változásként (individuál-genetikus életmódreform) aposztrofálja, míg a specifikus életreform tárgya az emberi test. A harmadik, az életreform „külső körének” nevezett reformtörekvések (életreform-mozgalmakat támogató, kiegészítő irányzatok) pedig Krabbe szerint főként az ifjúsági mozgalmakra, s a reformpedagógiákra terjedtek ki.^[22] Farkas Reinhard tanulmányában Radkaut is idézi, aki szerint az életreform belső magja, központi érdeklődési területe nem a vegetarianizmus, hanem a benne kifejeződő természethit, vagyis a középpontban a természet helyezkedik el.

A 20. század elején a társadalmi életben egyre jelentősebb szerepre tettek szert a nők és a gyermekek. A fiatalkor^[23] mint önálló életszakasz felértékelődött, valamint a női nem közösségben betöltött szerepe is fontossá vált, melyet – elősegítették, illetve – fokozták az emancipációs törekvések. A korszak emancipációs mozgalmai közé soroljuk a női egyenjogúság kiharcolására vállalkozó nőmozgalmakat, melyeket a társadalommal szembeni helyezkedés, a lázadás, az ellenállás jellemezte. Annegret Stopczky kifejtette, hogy 1900 körül új nőmozgalmak jöttek létre, amelyek kinyilvánították, hogy a nők és férfiak egy szinten állnak, egyenlők, együtt kell dönteniük a gyermeknevelés és a háztartás kapcsán felmerülő kérdésekről.^[24]

A vonatkozó szakirodalmi források áttekintése után – Farkas Reinhard életreform-diskurzusokat bemutató kategorizálását alapul véve és a többi vizsgált szakirodalmi forrás segítségével kiegészítve – az életreform-mozgalmak témái közé a következők sorolhatók: (1) eszmei-ideológiai reform (kultúrakritika, filozófia, új világnézet); (2) új vallási mozgalmak, (természetvallás, spiritualitás, teozófia, antropozófia, művészetvallás, reformkereszténység); (3) a test reformja (testkultúra,^[25] nudizmus, a testi szépség); (4) testnevelési reform (turizmus, alpinizmus); (5) a gyógyászat reformja (természetgyógyászat, homeopátia); (6) táplálkozási reform, (vegetarianizmus, dohányzást ellenzők, antialkoholista körök);^[26] (7) öltözködési reform (higiénia); (8) emancipációs mozgalmak;^[27] (9) ifjúsági mozgalmak, diákszövetségek; (10) gyermekvédelmi mozgalmak; (11) nőmozgalmak; (12) a tér reformja (lakókörnyezet, iskola); (13) iskolareform;

[21] Farkas, 2008, 12.

[22] Skiera, 2005(b)., bővebben ld. Krabbe, 1974.

[23] Az ifjúsági mozgalmakon belül zenei mozgalmak is alakultak. Egy ilyen zenei mozgalom improzálás kifejtését tette meg a közelmúltban Pethő Villó a magyar Éneklő Ifjúság mozgalmanak vizsgálatával, valamint e törekvéseket összehasonlította a magyar cserkészek zenei törekvéseivel és a német ifjúsági mozgalmakkal. (Pethő, 2011, 149-177.)

[24] Stopczky, 2001.

[25] Baumgartner, 2001.

[26] Krabbe, 1998.; Farkas, 2008.; Baumgartner, 1998(a)., 1998(b)., 1998(c)., 2001.

[27] Meyer-Renschhausen, 1998.; Stopczky, 2001.

(14) kertváros-mozgalom;^[28] (15) gazdasági- és földreform;^[29] (16) természet-, vidék- és állatvédelmi reform;^[30] (17) nép, falu, falusi értékek; (18) életközösségi-kommuna mozgalmak; (19) hon- és népismereti mozgalmak; (20) szexuális reform;^[31] (21) színházreform^[32] és a tánc reformja.^[33]

Ezen témák fedik le az életreformot, ezért lényegesnek tartottuk, hogy legalább az említés szintjén minden életreformmal kapcsolatos témát felvonultassunk.

3. Az életreform eszmei-ideológiai háttere

Kiss Endre megállapítása szerint „az életreform jelenségeköre a rá irányuló intellektuális érdeklődés sokszínűsége mellett alapvetően *filozófiai* probléma is”.^[34] Ezért az itt következő alfejezet célja az életreform vizsgálata eszmei-ideológiai, filozófiai értelmezési keretek között a reform, a forradalmian új gondolatok kiemelésével.^[35] A megváltozott életkörülmények által előidéződött helyzet új ideológiák megszületését tette lehetővé, illetve már korábban keletkezett filozófiai elképzelések új rendszerbe való beemelését. A megváltozott élethelyzet és életstílus új emberkép, valamint módosult életfelfogás kibontakozását tette lehetővé, és megteremtődhetett az új ember, amely által a szubjektumok kapcsolódásának új formájáról van szó.^[36] A századelő filozófiája ugyanis önmagunk megtalálását tekintette az egyik legfontosabb kívánalomnak.^[37]

A századforduló emberképét „homo naturának”, természetes embernek nevezik, mely elnevezés Friedrich Nietzsche *Túl jón és rosszon* (1886) című művéből származik. A filozófus a *homo natura* fogalmát provokációként és programként egyaránt értette. Program, mert filozófiája központi feladata az embert visszahelyezni a természetbe, másrészt provokáció, mert tudta, hogy ezzel az ókori görög antropológia alapvető meggyőződéseit feszegeti.

A felvilágosodás korában élő és alkotó svájci gondolkodó, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) munkássága a mai napig meghatározó, „Vissza a természethez!” jelmondatával az életreform eszméire ugyancsak jelentős hatást fejtett ki, mely a haladás mítoszának kritikájaként ragadható meg. Az életre-

[28] Hartmann, 1998.

[29] Prinz, 1998.

[30] Ld. Zerbel, 1998.

[31] Linse, 2001.

[32] Kaufmann, 1998.

[33] Brandstetter, 1998.

[34] Kiss, 2005, 31.

[35] Böhme, 2001.; Fellmann, 2001.; Stopczyk, 2001.; Linse, 2001.; Schneider, 2001.; Meyer, 2001.; Riedler, 2001.; Kiss, 2005(a), 2005(b).; Pukánszky - Németh, 1996.; Szávai, 1978.; Benedek, 1978.; Pelle, 1981.; Rousseau, 1978(a), 1978(b), 1978(c).; Schopenhauer, 1991.; Störig, 2005.; Sawyer, 2000.; Safranski, 1996.; Ullmann, 2007.; Bistey, 1998.; Nietzsche, 1994.; Strathern, 2003.; Robinson, 2002.; Skiera, 2005(a), 2005(b)., Kovács, 2005.; Kriesch, 1905(a), 1905(b).

[36] Wiggershaus, 2001, 145.

[37] Uo.

form tárgyalása kapcsán kikerülhetetlennek véltük Rousseau filozófiájával való foglalkozást, hogy a rousseau-i gyökerekkel rendelkező életreform-törekvések gondolatvilágához, filozófiai meghatározottságához közelebb kerülhessünk. Másrészt az életfilozófia megismertetését is célul tűztük ki, így foglalkozunk Arthur Schopenhauer (1788–1860) filozófiájával és az életreformra kifejtett hatásával. Harmadrészt Friedrich Nietzsche (1844–1900) kultúrákritikába ágyazódó gondolatait interpretáljuk. Megállapítható, hogy utóbbi filozófus és az életreform összekapcsolását tették meg leggyakrabban a szakirodalmi források, mely alapján az a következtetés vonható le, hogy a szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint az életreform és Nietzsche filozófiai gondolatvilága találkozott, azaz hatást fejtett ki a századforduló korának reformtörekvéseire. Negyedsorban Edward Carpenter (1844–1929) társadalomkritikai gondolatait elemezzük, végül John Ruskin (1819–1900) és William Morris (1834–1896) a művészetre és a mindennapi életre kifejtett filozofikus gondolatait ismertetjük.

a) A civilizációkritika megjelenése Jean-Jacques Rousseau-nál

A magyar szakirodalmi források^[38] egyszerre tartják Rousseau-t pedagógusnak, filozófusnak és írónak, ezért az alábbi részben együttesen tárgyaljuk ezeket, nem bontjuk ketté dolgozatunkban a Rousseau-val való foglalkozást filozófiára és pedagógiára. Rousseau filozófiáját a cselekvései, az erőfeszítései, a tapasztalatai hozták létre. Célja megteremteni az új embert, amelynek megalkotását önmagában kezdte, gyengeségeit, hibáit igyekezett kijavítani, művei által alakította életét.^[39] Híres mondata: „Minden jó, amidőn kilép a dolgok alkotójának kezéből, de minden elfajul az ember kezei között.”^[40] Vagyis az embert jónak tartotta, aki a társadalomban, a szabadság következtében rosszá válik.

Alapvető elveit kezdeti értekezéseiben (*Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?* (1750); *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól* (1754) tárta a nyilvánosság elé, illetve „Vissza a természethez!” jelszavát azokból vélték kiolvasni az értelmezők. Az emberek közötti egyenlőtlenség okaként a természeti állapot elvesztését, valamint a magántulajdon létrejöttét jelölte meg, azokat tekintette minden baj forrásának. Többek között azzal a kérdéssel is foglalkozik, hogy a civilizált vagy a természetes élet válik előbb elviselhetetlenné.

A művészeteket és a tudományokat erkölcsrombolónak tartotta, úgy vélte, miként a tudományok és a művészetek egyre tökéletesebbek lettek, lelkünk akként vált egyre romlottabbá. A következőképpen értekezett: „az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki, és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérékkel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést,

[38] Pukánszky – Németh, 1996.; Szávai, 1978.; Benedek, 1978.; Pelle, 1981.

[39] Szávai, 1978, 6.

[40] Rousseau, 1978(a), 11.

hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot és azzá teszik az embereket, amit civilizált népnek szokás nevezni.”^[41] Megállapítása szerint a tudományok a babonából, a becsvágyból és a hiú kíváncsiságból erednek, hatásuk pedig veszélyes, mert illúziókat ébreszt. A történelem példáján igazolta, hogy a szellemi fellendülés a birodalmak hanyatlását okozta.

Rousseau értekezéseit tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a nevelés a rosszul szervezett egyenlőtlen társadalomban sosem valósulhat meg a kívánt módon, ezért a gyermeket a társadalomtól távol kell nevelni. Kritikaként fogalmazta meg, hogy az iskola csupán ismereteket közöl, ám nem nevel, pedig elsősorban erkölcsi értékeket kellene tanítani a gyermekeknek. Ezért kidolgozott egy általa megfelelőnek gondolt nevelési rendszert, megalkotta *Az Emil avagy a nevelésről* című művét, amelyet a filozófia, a pedagógia és a művészet történetének jelentős alkotásaként tartanak számon.^[42] A regény nem csupán a kor nevelése elleni tiltakozás, nemcsak a hagyományos értelemben vett nevelés problémájáról akart szólni, hanem az emberről szóló tudományt akarta megalapozni, boldogságra tanítani.^[43] A nevelés lényegének az emberré nevelést tekintette, melynek során minél több pozitív példával kell körülvenni a gyermeket, ezáltal a természetes nevelés elvét hirdette.^[44] Rousseau révén a pedagógiai gondolkodása központjába a gyermek került, követelményként fogalmazódott meg a gyermeki természet tiszteletben tartása.

Rousseau gyökeresen új alapokra helyezte a gyermekről, s a gyermekkorral alkotott felfogásokat, gyermekközpontú pedagógiája átértékelte az addig meglévőket.^[45] Praktikus ismeretekre és az életre akarta nevelni Emilt, de magányos neveléssel iskola, könyvek és társak nélkül. A nevelő feladata, hogy ismerje meg neveltjét, hogy az érzelmein, képzeletén keresztül hathasson a gyermekre, és hogy spontán fejlődése zavartalan lehessen. A nevelés idilli helyeként a károsnak tartott civilizációtól távol eső természet jelenik meg. Rousseau a negatív nevelés híveként megóv a hibáktól, a tévedésektől, de az igazságra nem tanít. E nevelésben a tanár szerepét úgy értelmezik, mint egy rendezőt, aki megszerkez mindent, megfelelő szituációkat hoz létre, hogy a gyermek tapasztalatokat gyűjthessen, ezáltal a gyermek az életből tanul.^[46] Szávai Rousseau-t értelmezve megállapította: „A sikeres nevelés próbája mindenekelőtt az, hogy a gyermek életének minden szakaszában olyan boldog és szabad legyen, ahogy természete lehetővé teszi.”^[47]

[41] Rousseau, 1978(b), 12.

[42] Pelle, 1981, 148.

[43] Szávai, 1978, 36-37.

[44] Benedek, 1978, 137.

[45] Pukánszky - Németh, 1996.

[46] Uo.

[47] Szávai, 1978, 53.

Az életreform egyik legfontosabb retorikai elemeként Rousseau kultúrakritikájának központi gondolatát, a „Vissza a természethez!” elvet tartjuk számon. Nem az eredeti állapotok visszaállítása a cél, hanem azokat a dolgokat igyekszik megmenteni, amelyek még magukon viselik a természetességet.^[48] A filozófus az embert alapvetően jónak tartja, akit a társadalom – a benne meglévő egyenlőtlenségek hatására – elront, ezért annak negatívumait ki kell küszöbölni. Mivel a társadalom az egyenlőtlenségeket csupán újratermelni képes, így a legjobb megoldás a természethez való visszatérés.^[49] A természethez való visszatérés okán láthatjuk a legerősebb kapcsolódást Rousseau és az életreformerek között. A természet közelségében való élet és nevelés az életreform-törekvések központi gondolata, a társadalom kisebb-nagyobb mértékben való kiküszöbölésével.

Rousseau-t és az életreformereket is jellemezte az, hogy a gyermeket alapvetően jónak gondolták, s a gyermekort mint életszakaszt tartották számon. Lényeges szerepet kapott az ember – de főként a gyermek – életében a természet, a szabadban eltöltött idő felértékelődött. A rendszeres sportot éppúgy fontosnak vélték, mint az önfeledt játékot vagy a természetes kíváncsiság kifejlését. Az életkor előrehaladtával lényeges a megfelelő vallásos és szexuális nevelés. Jelentős eltérésnek tekinthető ugyanakkor Rousseau nőkről alkotott felfogása. Az életreform-mozgalmai közé tartoznak a női emancipáció, az egyenjogúsáért folytatott küzdelmek, míg a felvilágosodás korabeli filozófus a nőket alárendelteknek tartja, akik „kiskorúak” maradnak életük végéig, eleinte apjuk, majd férjük uralma alatt élnek.

b) Arthur Schopenhauer életfilozófiája

Az életfilozófia gyökerei szintén a romantikába vezetnek vissza, az életreform tárgyalását Schopenhauer filozófiai munkásságának tárgyalásán keresztül tesszük meg, jóllehet értekezhetnénk Henri Bergsonról (1859–1941) is.

1900 körül az életfilozófia érdeklődésének középpontjában az emberi test állt. Más megítélés alá került a test, új megközelítések figyelhetők meg, melyeket jól mintáznak a századelőn virágzásnak indult új mozgalmak: a szabad test kultúrája, a testmozgás fontossá válása, vagyis a gimnasztikus mozgásokra, a tánkra való koncentráció, továbbá az étkezés megújítása, a vegetáriánus életforma terjedése, valamint az öltözködési reform és a szexuális reform.^[50] Jóllehet Gernot Böhme az életreform kapcsán sokkal inkább tekinti lényegesnek Nietzsche tanait, így Schopenhauer műveit nem sorolja az életreform-gondola-

[48] Rousseau, 1978(a), 1978(b).

[49] Uo.

[50] Böhme, 2001, 147.

tok forrásai közé,^[51] mégis úgy gondoljuk, hogy Schopenhauer^[52] filozófiájában is fellelhetők az életreform-gondolatok csírái.

Arthur Schopenhauernek (1788–1860) a pesszimizmusról alkotott tanáról híressé vált filozófus pesszimizmusának alapját egyrészt úgy fogalmazta meg, hogy az ember olyan, mint egy inga, ami a fájdalom és az unalom között leng,^[53] másrészt úgy, hogy a világot esztelen, ösztönszerű akarat irányítja, melynek okozataként szintén megjelenik a pesszimizmus mint létállapot. A világ schopenhaueri módon való megragadása jól szemlélteti a 19. század végi és a 20. század eleji ember problémáját, „a helyét nem találó embert”. Úgy véljük, Schopenhauer pesszimizmusa a modern tömeggyártásra berendezkedett világ kilátástalanságát, otthontalanságát ragadja meg. Továbbá a vallás és a művészet szerepéről kifejtett gondolatai ugyancsak hasonlatosak az életreform képviselőinek elképzeléseivel.

Schopenhauer az életet szenvedésként fogta fel, mivel csak látszólagosan vagyunk szabadok, életünk egy egyetemes akaratnak, a természettörvényeknek rendelődött alá, így sosem lehetünk boldogok. A filozófus feleslegesnek, szántalomra méltónak érzi az életet, számára a lét az öntudatlan akarral egyenlő. Ám e determinizmusból van két kiút a szabadság felé: az esztétika és az etika által,^[54] vagyis a művészet és a jó emberré válás segítségével menekülhetünk. Így cselekvésünket az etika és az esztétika világába emelve egyéniséggé válhatunk, de csak nehézségek révén tudunk öntudatra ébredni. Az életreform képviselőinek egy jelentős csoportját képezték a művészek, akik a művészet megújításával szintén az erkölcs útjain akarták vezetni az embereket, bár az imént tárgyalt Rousseau ezzel ellentétes nézeteket vallott, azaz a művészeteket erkölcsrombolónak nevezte. A nemzetközi és a hazai életreform-törekvésekben viszont kifejezésre jutott a művészek abbéli szándéka, hogy a művészet által a jó életre neveljenek. Megállapítható tehát, hogy a művészet magasabb célok felé tört, mint korábban – azáltal, hogy nevelési elveket is megfogalmazott.

Schopenhauer úgy véli, az individuum olyan jelenségnek tekinthető, amely a természetben a megismerés által adott, keletkezik és elmúlik.^[55] Az ember viszont saját egyediségét konstatálva, egoizmustól fűtve nehezen fogadja el, hogy ő is a természet része, születik és meghal, a világ egészét tekintve nem változik semmi. A természet szerepének ilyen jellegű értékelése életreform elemnek tekinthető, a századelő reformgondolkodói is a természettel való összehangra törekedtek, bár – mint már említettük – az életreform és a filozófus közti kapcsolat igencsak vitatható. Ideológiai szinten, a kor kritikus világképében

[51] Uo. 150.

[52] Munkánkhoz felhasználjuk a filozófus főművét (Schopenhauer, 1991.), valamint a magyar nyelven megjelent Schopenhauer interpretációkat. (Störig, 2005.; Sawyer, 2000.; Safranski, 1996.; Ullmann, 2007.)

[53] Schopenhauer, 1991, 413.

[54] Ld. Störig, 2005, 412–414.

[55] Schopenhauer, 1991, 368–369.

azonban rokonság lelhető fel az életreform-mozgalmak és Schopenhauer filozófiája között.

Úgy véljük, hogy a schopenhaueri ideák párhuzamba állíthatók az életreform művészetéről, illetve vallásról alkotott nézeteivel. A filozófus a művészetet, a vallást és az erkölcsöt olyan fogalmaknak tartotta, amelyek által az ember saját megváltását eszközölheti ki. A vallás szemlélete kapcsán – az életreformerekhez hasonlatosan – Schopenhauer is a keleti vallásokhoz fordult, mert azokban látta lehetőségként kibontakozni az ember megváltásának útját. Így a vallás és művészet hasonló értelmezése miatt úgy látjuk, Schopenhauer és az életreform-gondolatok párhuzamba állításának van alapja.

c) Friedrich Nietzsche kultúrakritikai gondolatai

Schopenhauer elméleteihez képest a test Nietzsche-nél már nem az akarat tárgyiasulása, hanem az akarat alapja. Akarat alatt Nietzsche a hatalom akarását érti, illetve az akarás akarását. Az akarat nem az élet fenntartására, a fájdalom elkerülésére, hanem az élet emelésére, növelésére irányul, ugyanis akarat által lehet létrehozni művészi alkotásokat is.^[56] Nietzsche életreformra kifejtett nagymértékű hatása abban ragadható meg, hogy a perspektíva radikális megváltoztatása, az értékek átértékelése jellemezte. Nietzsche számára az egészséges test – betegségei miatt – tapasztalati szinten ismeretlen maradt. A test megismeréséhez ugyanakkor szükséges a személyes megtapasztalás, a test meghatározása magunkon keresztül történhet.^[57]

Az 1890-es évektől Nietzsche írásai különböző kritikai alternatív mozgalmakban jelentek meg: az anarchoszocialisták, a radikális polgári nők, az életreformerek, az ifjúsági mozgalmak és a népi mozgalmak használták fel. Mindegyik csoportosulás saját „Nietzsche-képet” alkotott, a gondolatait átvette és sajátosan értelmezte. Nietzsche írásaival való foglalkozás az életreform-mozgalmak részévé vált, munkái lehetőséget biztosítottak arra, hogy az alternatív mozgalmak felhasználják, sőt felnagyítsák egyes gondolatait, így Nietzsche az életreformereket egy új világnézethez és valláshoz vezette. Az életreform nietzscheizmusának két fő képviselője az idősebb generációban, Rudolf Franck, egy hamburgi kereskedő és vegetáriánus, a fiatalabb generációban Walter Hammer (1888–1966) alkoholelles és a Wandervogel mozgalom tagja.^[58] A később kifejtendő művészetpedagógia számára is alapul szolgáltak Nietzsche tanai, így fontos követőnek számított a német filozófus és kultúrakritikus Julius Langbehn (1851–1907), valamint Paul Anton de Lagarde (1827–1891).

[56] Meyer, 2001.

[57] Böhme, 2001, 150.

[58] Linse, 2001, 165. Nietzsche nemcsak az életreformra fejtett ki hatást, hanem többek között Jacques Derridára (1930-), Jean-François Lyotardra (1928–1998), Michel Foucault-ra (1924–1984), Richard Rortyra (1931-).

Nietzsche észlelte, milyen problémákat okoz a nyugati világ számára a modernizmus,^[59] úgy vélte, az emberek élete a kereszténység összeomlása, a keresztény értékek hiteltelenné válása miatt kiüttlenné vált. Ugyanakkor a tudományok abszolút igazságaival szemben is szkeptikus, azt is összeomlás közelében állónak tekintette. Úgy gondolta, nyíltan szembe kell nézni azzal a ténnyel, hogy „új emberekre” van szükség, s ehhez az ideális társadalmat a görögöknél találta meg. Nietzsche műveit globális szkepticizmus lengi át,^[60] szerinte az egyetlen valódi tudás a mindenben meglévő hatalom akarása, az ember mindig valamilyen érdek vagy cél érdekében tevékenykedik. Nietzsche erkölcsi szkepticizmusának meggyőződése, hogy a modern Európának át kell tekinteni erkölcsi értékeinek alapját,^[61] és meg kell teremteni önmagunkat, mely hasonlatos a művészi alkotáshoz.^[62] Nietzsche úgy gondolta, hogy a művészet áll a vallás helyén, az élet kreatív potenciája a művészetben csúcspontot ér el.^[63] A kultúra a filozófus számára nem egy sajátos érték, hanem funkció, melynek lényege olyan nagy emberek létrehozása, mint pl. Goethe vagy Napóleon.^[64] Az elitképzést nagyon fontosnak tartotta, mert meggyőződése szerint az elitréteg a kultúra katalizátorának tekinthető.

Az életreformerek vitába szálltak Nietzsche életfilozófiájával, és kultúrkrízis keletkezett Nietzsche írásainak recepciója kapcsán. Az életreform hívei az új ember önmegváltására és ezáltal a világ megújítására törekedtek.^[65] Bár igaz, hogy az életreform-törekvések hívei általában nem vetették el a vallást, de azt újragondolták, más keretek közé helyezték.

d) Edward Carpenter civilizációkritikai gondolatai

Az „úttörő szocialistának”^[66] nevezett Edward Carpenter (1844–1929) angol filozófus és költő munkásságával Ehrenhard Skiera és Kovács László is foglalkozott.^[67] Skiera Carpenter főművét, a *Civilisation its Cause and Cure (Civilizáció okai és gyógyulása)* interpretálta, amely először 1889-ben jelent meg Angliában. A mű az életreform előzményének tekinthető modern válságjelenségeket, főképp az elidegenedést tárgyalta, egyetemes kultúraelméletet vázolt fel. Carpenter a modern civilizációt az ember emberrel, valamint az ember természettel alkotott harmóniájának megszűnéseként értelmezte. Ennek kapcsán kifejtette, hogy az elidegenedés az élet csaknem minden területére kiterjedt: a munkára, a munka-

[59] Robinson, 2002, 5.

[60] Uo. 13.

[61] Uo. 25.

[62] Uo. 31.

[63] Meyer, 2001.

[64] Meyer, 2001.; Strathern, 2003, 7.

[65] Linse, 2001, 166.

[66] Kovács, 2005, 64.

[67] Skiera, 2005(a)., 2005(b).; Kovács, 2005.

környezetre, a munka tárgyára és termékére, az iskolára, az emberi kapcsolatokra, valamint az erkölcsre. Továbbá az emberek elidegenedtek a – már említett – városi életformától, a vallástól, a politikától,^[68] amelynek következményeként az egyén elbizonytalanodott, s ez a helyzet vezetett a gyökértelenség érzéséhez. Carpenter Rousseau-hoz hasonlóan úgy látta, hogy a modern civilizáció a magántulajdon létrejöttével, a vagyoni helyzet szerint elkülönülő társadalmi osztályok kialakulásával egyidejűleg köszöntött be. Megszűnt az ember önazonossága, vagyis önmagával alkotott egysége, valamint az egyén a természettől és a többi embertől is eltávolodott. Skiera elemzése szerint Carpenter munkáját áthatja az egységre, valamint a harmóniára törekvés, amely az életreform-mozgalmakban öltött testet. Az imént kifejtett elidegenedést, valamint a társadalom és az egyén, illetve az egyes individuumok közötti ellentéteket feloldhatónak vélte, mégpedig a természet középpontba kerülésével, a természetvallás segítségével, az embernek önmagával, embertársaival, a természettel és a kozmosszal való egységélménye által,^[69] valamint a magasabb kozmikus tudat kialakításával, illetve a tudomány és a technika vívmányainak értelmes módon történő alkalmazásával. Írását az egység és a harmónia lelkesítő gondolatai hatották át, az egyének közötti ellentétek erőszakmentes végleges feloldására törekedett. Eszméi alapjául a bibliai paradicsom, kiűzetés és megváltás metaforáinak hármassága szolgált. A paradicsomot tekintette a harmonikus őállapotnak, az ebből való kiűzetést a civilizációval rokonította, s a megváltást az emberek és a társadalom magasabb szintre fejlődése által kívánta elérni.^[70] Carpenternél megjelent a transzcendentálisizmus^[71] mint univerzális hit, amely az emberiség spirituális megújulására és a társadalom újjáalakítására irányult, s összetartozásba vetett világi hitként artikulálható.

Skiera kimutatta Carpenter életreform-mozgalmakkal való rokonításának megnyilvánulásait az öltözködési reform, a test újfajta szemlélete és az étkezés megváltozott módja által.^[72]

e) John Ruskin és William Morris hatása az életreform-mozgalmakra

John Ruskin (1819–1900) és William Morris (1834–1896) jelentős hatást fejtett ki az életreform-közösségek életről és művészetről, valamint élet és művészet összekapcsolódásáról vallott felfogásaikra. Utóbbi munkássága párhuzamba állítható a fent tárgyalt Edward Carpenter művel az 1890-ben megjelent *News from Nowhere (Hírek Seholországból)* című utópikus regénye alapján.

[68] Skiera, 2005(b),19–20.

[69] Skiera, 2005(a).

[70] Skiera, 2005(a), 49.

[71] A megváltásgondolat eredetileg a vallásból származott, de a szocializmus és a kommunizmus eszméivel is ötvöződhetett. A transzcendentálisizmus képviselői közé soroljuk Ralph Waldo Emersont (1803–1882), Henry David Thoreau-t (1817–1862), Margaret Fullert (1810–1850) és Amos Bronson Alcottot (1799–1888). (Skiera, 2005(a), 50–58.)

[72] Ld. uo. 60–61.

John Ruskin alapgondolata szerint az európai ember művészete (és a művészethez való viszonya) a középkortól kezdve, mintegy négyszáz éven át lefelé ívelt. A művészet kikerült az élet körforgásából, már nem volt a mindennapi élet szerves része. Jóllehet a teljesség és az egység megtapasztalása a művészeteken keresztül történhet, valamint ebben segíthet a természet harmóniája és gyönyörűsége.^[73] Ruskin úgy vélte, a művészet mindenkié, s az ember boldogsága összefügg azzal, hogy milyen mértékben részesül a művészetekből. Illetve elválaszthatatlannak tartotta az erkölcsöt és a művészetet, úgy vélte, közös gyökérből táplálkozik e kettő.

A preraffaeliták szemszögéből az ember boldogságának alapjául a munka öröme szolgálhat, amelyhez szorosan kapcsolódik a természet, az erőt adó éltető forrás. A morrisi utópia szerint „az élet teljességének és az emberi boldogságnak alapfeltétele a művészi környezet és a művészi tevékenység”.^[74] Ruskin felhívta a figyelmet a munka fontosságára, mégpedig az emberi munkára helyezve a hangsúlyt abban a korban, amikor az iparosítás hatalmas méreteket öltött: „az emberi munka eltörölhetetlen értékét proklamálta akkoriban, midőn a gyáripar kezdett Angliában az emberből is gépet csinálni, s az emberiséget részben fölösleges produktumokkal elárasztani.”^[75] Ruskin mellett Morris is látta a gyáripar, a tömegtermelés káros voltát, mely telhetetlen, oktalan nyereszkesedéshez, valamint az emberi munka megvetéséhez vezethet, és hangot emelt ezek ellene.^[76]

William Morris jól alkalmazkodik Ruskin teóriáihoz. „Amit Ruskin hangos szóval követelt, hogy az élet minden megnyilatkozásának művészi tartalmat kell adni – ezt a követelést kézzelfogható valósággá varázsolta W. Morris.”^[77] Hitt abban, hogy a szép és jó összefügg, sőt mi több egybeesik, ugyanis amit szeretettel készítenek, az szép, jó és célszerű lesz. Mindenki lehet művész, hiszen az örömmel végzett munka által előállított dolog „lelkünk harmonijának külső kifejezésekképpen – művészi is lesz”.^[78]

4. Az életreform pedagógiai vonatkozásai

Az életreform legfontosabb pedagógiai vonatkozásai közé a reformpedagógia^[79] és az ezzel szoros kapcsolatban álló anarchista mozgalom pedagógiai törekvései^[80] tartoznak. Munkánknak nem célja a reformpedagógia különböző irányzatainak

[73] Ld. Kriesch, 1905(a), 5-10.

[74] Péteri, 2003, 29.

[75] Kriesch, 1905(a), 28.

[76] Ld. Kriesch, 1905(b), 56-57.

[77] Kriesch, 1905(b), 35.

[78] Uo. 37.

[79] Schonig, 1998.; Kerbs – Reulecke, 1998., 1998(b).; Skiera, 2005.; Németh, 1996., 2000., 2002(a), 2002(b).; Mészáros – Németh – Pukánszky, 1999.; Oelkers, 1992.; Biró – Pap, 2007.; Nohl, 1935.; Pethő, 2011.

[80] Bozóki – Sükösd, 1991., 1994., 1998., 2007., 2009.; Bozóki – Seres – Sükösd, 1994.; Mikonya, 2005., 2009.; Gellér – Keserü, 1987.; Szoboszlai-Kiss, 2008.

részletes kifejtése, csupán áttekintő képet kívánunk nyújtani a reformpedagógiai mozgalomról annak érdekében, hogy megállapíthassuk, milyen szálakkal kapcsolódik az életreform-törekvésekhez. Az anarchizmus tárgyában fellelhető magyar szakirodalmi források meglehetősen gazdag tárháza nyílik meg előttünk, a témát az utóbbi 20 évben mondhatni teljesen feldolgozták. Az utóbbi években pedig a téma kifejezetten pedagógiai szemszögből való megközelítése is megvalósult.^[81] A reformpedagógián túl a szociálpedagógiai mozgalmak^[82] és a művészképzési mozgalmak^[83] is az életreform-törekvések pedagógiai vonatkozásai közé sorolhatók.

A reformpedagógia klasszikus értelmezésének megalapozójaként Hermann Nohl 1930-as években megjelent *Die pädagogische Bewegung in Deutschland (A pedagógiai mozgalom Németországban)* című munkáját tartják számon. Nohl a reformpedagógiát a kor iskolaügyére hatást kifejtő egységes világmozgalomként értelmezte,^[84] s ez a folyamatosan gazdagodó, egységes kulturális törekvésként artikulálható értelmezés terjedt el a magyar pedagógiai sajtóban és reformpedagógiai kutatásokban is.^[85] Jürgen Oelkers (1947-) 1989-ben megjelenő nagyszabású műve, *Reformpädagogik - eine kritische Dogmengeschichte (Reformpedagógia - egy kritikai dogmatörténet)* című munkájában ezt a narratívát cáfolva azt állítja, hogy a reformpedagógia nem hozott oly sok újdonságot. Meggyőződése szerint a reformpedagógia két motívuma tekinthető újdonságnak: egyrészt a reformpedagógia sajátos gyermekképet, gyermekszemléletet alakított ki, másrészt a századfordulón megjelenő reformközösségek világnézeti téren hatást fejtettek ki a reformpedagógiára. Oelkers kritikáját követően a hazai és nemzetközi kutatók figyelme az életreform-közösségek vizsgálatára irányult, valamint megtörtént az oelkersi kritika átvétele, és a sajtóban való megismertetése.^[86]

Németh András korai reformpedagógiával foglalkozó munkáiban a reformpedagógiai irányzatokat két szakaszra bontja, a 19. század végétől az első világháborúig a középpontban a gyermeki szabadság megvalósítása áll, amelyre főként a művészetpedagógiák törekedtek. A reformpedagógia az első világháború után szinte világmozgalommá szerveződött, s ezt az időszakot nevezzük a reformpedagógiai irányzatok második szakaszának. A kutató megfogalmazása szerint a reformpedagógia kulturális mozgalom, amely a munkásmozgalommal, a nőmozgalommal és a korszak szociálpolitikai mozgalmával, illetve a nemzeti alapon álló kultúrákritikával összhangban bontakozott ki. Létrejöttében rendkívül lényegesek az ifjúsági, a népfőiskolai mozgalmak, valamint a művészeti nevelés új alternatíváinak megjelenése.^[87] Későbbi munkájában Jürgen Oelkers nyomán

[81] Mikonya, 2005., 2009.

[82] Ld. Schonig, 1998.

[83] Ld. Kerbs – Reulecke, 1998.

[84] Nohl, 1935.

[85] Németh, 1996.; Mészáros – Németh – Pukánszky, 1999.

[86] Németh, 1996., 2000., 2002(a), 2002(b).

[87] Németh, 1996, 5-6.

hangsúlyozza a reformpedagógia életreformhoz fűződő kapcsolatát. A reformpedagógiát nem tekinti önálló elméletet és gyakorlatot kialakító egységes társadalmi mozgalomnak, hanem olyan pedagógiának, amely a felvilágosodás gondolatvilágában gyökerező újkori nevelési elvekből táplálkozik, sőt újszerű nevelési gyakorlatot sem alakított ki, mivel a klasszikus pedagógia alapelveire épült. A reformpedagógia utóéletét a reformok megfelelő intenzitásának hiánya miatt nem tartja sikeresnek, úgy véli, nem beszélhetünk átfogó közoktatási reformokról.

Németh András osztja Oelkers azon nézetét, mely szerint a reformpedagógiák maradandó értékének az tekinthető, hogy egy sajátos gyermekkép megfogalmazására került sor.^[88] E gyermekképet a mitizálás jellemezte, szent gyermekről beszélhetünk, aki az emberibb jövő megteremtésének a letéteményese, megváltói szerepben tűnik fel, mint aki a társadalom bajaira gyógyírt talál.^[89] Az életreform-közösségekben, illetve a reformpedagógiai gyakorlatokban lényeges szerepet játszott a gyermek tisztaságának megragadása mellett a gyermeki öntevékenység, amely az egyes irányzatokban más-más módon, de megvalósult.^[90]

Ehrenhard Skiera életreform és reformpedagógia kapcsolatát elemezve megállapítja, hogy a pedagógiai mozgalom csak a kibontakozását kísérő civilizációkritikai háttérrel, a megmentés vízióit megfogalmazó életreform mozgalmakkal együtt értelmezhető. A reformpedagógia csakis ezeken a teljes élet megreformálására irányuló impulzusokon át fejthette ki hatását, melynek eredményeképpen az életreform egyes elemei a különböző reformpedagógiai koncepciókban köszönnek vissza.^[91]

A reformgondolatokhoz, illetve a reformpedagógiához kapcsolódik az anarchista szemlélet, az anarchista nevelés. Az anarchizmus^[92] a rend, a rendszer, s mindennemű uralkodás szélsőséges elutasítását jelenti,^[93] mely szkeptikus mindennemű társadalmi szervezettel szemben a megújulásra, a társadalom radikális átalakítására törekedett mindenféle központosítás és hierarchia elvetésével. Olyan társadalmat akart megteremteni, amelyben a rend saját önnevelésen, önszabályozáson keresztül külső nyomás, azaz erőszak nélkül alakul ki. Az ideális anarchizmus célja egy olyan közösség megvalósítása, amelyben az

[88] Németh, 2002(a), 30-33., 2002(b).

[89] Oelkers, 1992.

[90] Németh, 2000., 2002(a).

[91] Skiera, 2005.

[92] Az anarchizmus története meglehetősen régi időkre vezethető vissza, s lényege a tekintélytagadása, semmiféle körülmények között nem fogadták el azt. Ennek gyökerei már a kőkorszakbeli törzseknel is megfigyelhetők, illetve a görög tudósoknál is felfedezhetők: Antiszthenésznel (Kr. e. 445-335), aki az egyre nagyobb vagyoni különbségek ellen lázad, Diogenésznel (Kr. e. 403-323), aki teljesen tagadta a kultúrát, elutasított mindenféle emberi kötöttséget, és a Platón államelmélete ellen tiltakozó Zénonnal (Kr. e. 336-264). Találhatunk olyan gondolkodókat, akik bár nem tartották magukat anarchistáknak, gondolkodásmódjukban, eszméikben mégis oda sorolhatók úgy, mint a francia író, pap és orvos, Francois Rabelais (1494-1553), a francia író, filozófus és politikus, Étienne de la Boétie (1530-1563) és az olasz író, Francesco Doni (1513-1574). (Mikonya, 2009, 13-14.)

[93] Uo. 22.

emberek szabadon és békésen működnek együtt, vagyis testvériességen alapszik, de vallás nélkül. Filozófiájuk szerint a korlátlanág vezet szabadsághoz, valamint úgy vélték, az anarchizmus az emberi természetben gyökeredzik.^[94]

Az anarchista pedagógia a létező államilag elfogadott, intézményesített pedagógiai gyakorlat radikális kritikáját jelenti. Kulcsszavai a szabadság, az önállóság, az önálló tapasztalatszerzés, az önszabályozás, a holisztikus gondolkodás, valamint a koedukáció.^[95]

A hazai anarchizmus sajátos irányzatát képviseli Schmitt Jenő Henrik (1851–1916). Az anarchizmus előzményei között tartják számon az író és a szocialista politikus Táncsics Mihály (1799–1884) radikalizmusát is. Schmitt számára a mintát Hegel, Nietzsche, Kropotkin és Tolsztoj jelentette, utóbbival személyes kapcsolatot is ápolt. Méltatta Tolsztoj azon tevékenységét, mely felvállalta a keresztény világnézet mindenféle tudományos gondolkodástól mentes értelmezését.^[96] Schmitt Jenő Henrik a művészet embernevelő feladata mellett annak etikai vonatkozását is kiemelte,^[97] saját gnosztikus világnézetét kombinálta a tolsztoji erőszakmentes elvekkkel. Szoboszlai-Kiss Katalin a következőképpen foglalta össze Schmitt ideáit: „...a változásokat a kultúra és a nevelés révén lehet hatékonyan elérni. A társadalmi megújulás az ember belső isteni létének felismerésével kezdődik, amelyet három fő motívum mozgathat: az erőszak nélküiség, a testvériesség, és az önismeret.”^[98] Schmitt hatást fejtett ki Szabó Ervinre (1877–1918), Mígray Józsefere, gróf Batthyány Ervinre (1877–1945), valamint Tarczai Lajosra. Szabó Ervint a szindikalista anarchizmus képviselőjeként tartjuk számon.

Mikonya György kimutatta a Tolsztoj és Schmitt között fellelhető hasonlóságokat és különbségeket. Mindketten hittek Istenben, fontosnak tartották az erőszakmentességet, erőszakszervezetek nélküli társadalom létrehozására törekedtek, s elképzeléseik megvalósításához főleg a parasztságra támaszkodtak. Eltérésként pedig azt mutatta ki, hogy Tolsztoj sokoldalú alkotótevékenységet folytatott, saját iskolát alapított, a megélt életreform képviselőjének tartja. Ezzel a gyakorlatorientált szemlélettel szemben Schmittet inkább elméleti tevékenység jellemzi.^[99]

[94] Az első anarchistaként, a klasszikus anarchizmus képviselőjeként az angol író és filozófus William Godwin (1756–1836) tartják számon, az individuális anarchizmushoz kapcsolják a német filozófus Max Stirner (1806–1856), s az anarchisták körébe sorolható még az orosz forradalmár Mihail Bakunyin (1814–1876), az orosz író, filozófus Peter Kropotkin (1842–1921), a szintén orosz író Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910), követője, a nagyhatású indiai politikus, Mahatma Gandhi (1869–1948) és a kollektív anarchista, az „anarchizmus atyja”, a francia újságíró Pierre-Joseph Proudhon (1809–1865), aki az anarchizmus kifejezést bevitte a köztudatba.

[95] Az anarchizmus nőnevelésre kifejtett hatása William Godwin felesége, a brit író és filozófus, Mary Wollstonecraft (1759–1797), a svájci író, Albertine Adrienne Necker de Saussure (1766–1841), a francia tanár, Luise Michel (1830–1905), az író Emma Goldman (1869–1940) és a német írónő Hedwig Dohm (1883–1919) munkásságának köszönhető.

[96] Mikonya, 2009, 192.

[97] Gellér - Keserü, 1987.; Szoboszlai-Kiss, 2008.

[98] Szoboszlai-Kiss, 2008, 233.

[99] Mikonya, 2009, 193.

III. A MAGYAR ÉLETREFORM-TÖREKVÉSEK

A 20. század elején nemcsak Nyugat-Európában, hanem a magyar társadalom egészében is hatalmas mértékben megjelenő iparosodás és a termelés által kezdetét vette az aktívabb fogyasztás. Rendkívüli erőköt mozgatott meg a hadiipar, illetve a gazdasági és technikai haladás is egyre nagyobb jelentőséggel bírt. Megindult a tömeges urbanizáció, valamint a nők jogaiért való harc, majd megkezdődött a nők munkába állása,^[100] ezek pedig változást implikáltak a nevelésben is.

A csaknem egész Európában elterjedt újfajta gondolkodásmód, s életmód-elemek (az életreform-mozgalmak és a társadalmi reformmozgalmak által) az 1900-as évek elején jelentek meg hazánkban. Ezek között említhetjük a Huszadik Század körét, a gnosztikus anarchista mozgalmat, az angol reform-eszméket népszerűsítő, iskolaalapító Gróf Batthyány Ervint (1877-1945), a korszak kvázivallásos irányzatait, vagyis a spiritualizmust, a teozófiát és az antropozófiát, továbbá a gödöllői művésztelepet, valamint Kós Károly, Kodály Zoltán és a Vasárnapi Kör munkásságát, utóbbin belül Lesznai Anna gyermekirodalomban játszott szerepét.

A gödöllői művészkolóniát 1901-ben alapították, amikor a szecesszió stílusában alkotó iparművész, kiváló festő Kriesch Aladár (1836-1920) családjával együtt Gödöllőre költözött, személye és sajátos gondolkodásmódja pedig sokakat odavonzott a főváros melletti településre. A gödöllői művészek munkásságáról két monográfia^[101] jelent meg, amelyek rendkívül precízen foglalják össze a gödöllőiek művészeti tevékenységét, mutatják be életmódjuk sajátos jegyeit.^[102] Jelentős másodlagos szakirodalmi forrásul szolgált Szabó Krisztina Anna „Az Egészség szigete” – *életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen* című doktori disszertációja, mely csaknem mindenre kitékintve vizsgálja a művészkolónia sajátos világát.^[103] A művésztelep népművészeti vonatkozásairól is megjelent egy alkotás a közelmúltban,^[104] melynek tanulmányai árnyalt képet mutatnak a népművészet művészetben betöltött szerepéről.^[105]

A *Vár Ucca Tizenhét* egyik tematikus száma Nagy Sándorral foglalkozik.^[106] A művésztelep pedagógiai jelentőségéről viszont csak csekély számú tanulmány ír.^[107] Ezen kutatások közé sorolhatók azon neveléstörténeti vizsgálatok is,

[100] Tomka, 2009.

[101] Gellér - Keserü, 1987.; Gellér - G. Merva - Óriné, 2003.

[102] Gellér Katalin az újítás és tradíció összekapcsolódását tárgyalja, Keserü Katalin a gödöllői építészeket, Muradin Jenő a művésztelep létrejöttének előzményeit vizsgálja, Péteri Éva a preraffaeliták és a gödöllőiek kapcsolatát, Prékopa Ágnes az iparművészetet kutatta.

[103] Szabó, 1999.

[104] Óriné, 2006.

[105] Ld. G. Merva, 2006.; Gellér, 2006.; Keményfi, 2006.; Lábadi, 2006.; Sedlmayer, 2006.

[106] Géczy, 1999.

[107] Révész, 2003(a)., 2003(b).; Szabó, 1999., 2003.

amelyek az életreform, szűkebb értelemben a magyar életreform áttekintésével foglalkoznak.^[108]

1. A gödöllői művésztelep rövid bemutatása

A gödöllői művészkolóniáról 1901-től beszélhetünk, ugyanis abban az évben költözött családjával Gödöllőre Kriesch Aladár, aki később Erdély iránti tiszteletből a Körösfői nevet is felvette. A jeles művész személye sok pályatársat odavonzott a Budapest melletti településre, viszont a művésztelep gondolata és létrejötte nem történt előzmények nélkül.

A másfajta élet megteremtésének igénye Erdélyhez, az ottani természethez, originális népi kultúrához kapcsolódik. Körösfőiek már az 1890-es években több-kevesebb időt töltöttek Diódon Boér Jenő tolsztojánus, gnoszticista orvosnál.^[109] Muradin meglátása szerint 1893-ban fedezte fel Kriesch Aladár az erdélyi munka gyönyörűségét, ott ugyanis nyugodtan tudott alkotni.^[110] Érdeklődési körükbe a vallási, filozófiai kérdések, valamint a tolsztojánus gondolatok sorolhatók, de a gnosztikus tanok, valamint a teozófia és az antropozófia is hatott rájuk. A gödöllői közösség létrejöttéhez nagyban hozzájárultak ezek a nyaralások, a közös életfilozófia, a hasonló gondolkodásmód, valamint a művészeti igény mind a szecesszió, mind a népművészet tekintetében.

Felvetődhet azonban a kérdés, miért éppen Gödöllőt választották? A Gellér – Keserü szerzőpáros szerint az okokat Kriesch Aladár gyerekkorában kell keresni, ugyanis Gödöllő gyakran szolgált a család számára nyaralási úti célként, így a hely szeretete ebből az életrajzi tényből adódhat.^[111] Bár Kriesch Aladár Gödöllőre költözéséhez egészségügyi okok is hozzájárultak, ugyanakkor társadalomkritikát is gyakorolt e tétivel és még inkább az ott folytatott munkájával.

A gödöllői művészek közé azonban nemcsak Kriesch Aladár tartozik. Hasonló jelentőséggel bír Nagy Sándor személye, aki bár csak 1907-ben költözött Gödöllőre, mégis éppoly emblemikus figurája a művésztelepnek, mint Kriesch. Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár élete több szálon összekötődött az együtt töltött huszonkilenc év során. Nagy bemutatta, hogy milyen élmények és benyomások formálták Körösfői látásmódját életében utazásain keresztül: megállapítása szerint Johann Kriesch és Kriesch Aladár, apa és fia hasonlóan biztatták magukat, hogy szorgalmasak, tevékenyek legyenek, minél jobban használják ki az időt. Kriesch 1890-ben a Velencei Akadémián találkozott az osztrák Tom von Dregerrel, majd 1891-92-ben Rómában megismerkedett a nazarénus Szoldatics Ferencsel (1820–1916). 1896-ban európai körútja során barátság-

[108] Ld. Mikonya – Skiera, 2005.; Németh – Mikonya – Skiera, 2006.; Géczy, 2004., 2008.; Tészabó 2005(a), 2005(b).; Pethő, 2011.

[109] Bővebben ld. Vita, 1983.

[110] Muradin, 2003.

[111] Gellér – Keserü, 1987.

got kötött Tudor-Harttal, Belmonte Leóval, a svéd Wilhelmsonnal és Favarddal, akik a gödöllői művésztelepre ellátogattak, világnézetük hasonlósága összeköti életüket és művészetüket.^[112]

Nagy Sándor mélyen vallásos, bakonyi családban született, s bár katonatiszti pályára szánták, tehetsége révén művész lett belőle. Felesége, a szintén művészettel foglalkozó Kriesch Laura (1879–1966), Kriesch Aladár testvére volt. A Mintarajziskolában tanult, majd külföldre utazott, ahol fontos barátságokat kötött. Kriesch Aladár halálát követően feleségével együtt a művésztelep szellemi hagyatékának őrzői lettek.

A művészek között említhetjük továbbá Juhász Árpád (1863–1914) festőművészt, aki 1905-ben költözött a telepre. Az ő nevéhez fűződik a gödöllői művészek összeismertetése Schmitt Jenő Henrikkal (1951–1916). Juhász rendkívül lelkesedett a népművészeti gyűjtések iránt, többször megfordult Erdélyben. Életmódja sok reformelemet tartalmazott: nem fogyasztott húst és alkoholt, nem dohányzott és nem tűrte a kártyát az otthonában. Felesége, Omelka Vilma szintén részt vett a művészi életben: festett és táskákat hímzett.^[113]

A művészkolónia tagjai közé tartozott az 1909-ben Gödöllőre költöző Remsey Jenő (1885–1980) festőművész, valamint felesége, Frey Vilma (1886–1973) tanítónő. Remsey lett Nagy Sándorék halálát követően a művésztelep szellemi hagyatékának letéteményese.^[114] Frey Vilma testvére, Rózsa (1887–1975) a szövőműhely vezetését vállalta fel. A győri Undi testvérek is tevékenyen részt vettek a művészkolónia munkájában. Mariska (1877–1959) festett, bútorokat, női ruhákat tervezett, könyveket illusztrált, valamint a női jogokért harcolt. Testvére, Carla (1881–1956) szövőnőként dolgozott, később házasságot kötött Sidló Ferenc (1882–1954) szobrásszal, aki szintén a gödöllői művészek közé tartozott.

Ugyancsak a művésztelepen tevékenykedett a szobrász Moiret Ödön (1883–1968), valamint a többnyire építészként ismert Toroczka Wigand Ede (1869–1945). A szövőműhely tagjai közé sorolható Leo Belmonte, spanyol apa és pozsonyi anya gyermekeként született Svédországban, Párizsban került kapcsolatba Nagy Sándorral. Fontos szerepet játszott továbbá Mihály Rezső (1899–1972), akinek a felesége, a szövőműhelyben szövőnőként dolgozó Boér Lenke (1885–1956) lett. A művésztelep tagjai közé sorolják továbbá a festő és grafikus Raáb Ervint (1874–1959), Frecskay Endrét (1875–1919) és Rózsaffy Dezsőt (1877–1937), a lengyel szobrásznő Duchinska Irmát, valamint gróf Zichy István (1879–1951) történészt, festőt.^[115]

A fent felsorolt művészek többnyire családjukkal együtt 1901-től folyamatosan érkeztek Gödöllőre, kivonultak a nagyvárosból. Egy csendes, családi közösségben éltek és dolgoztak saját világot hozva létre. A telepen a női szerepek

[112] Nagy, 2005.

[113] Szabó, 1999(a), 103., 108.

[114] Uo. 105.

[115] Uo.

hagyományos értelmezésével, a kizárólag háziasszonyi szereppel nem találkozunk, a nők is alkottak, művészi feladatokat láttak el. A csoport tagjai más-más társadalmi osztályból, illetve más-más vallást vallókként érkeztek, ennek jelei mégsem nyilvánultak meg közös életük során, nem okozott problémát a különbözőségük. A művésztelep életének központi fogalma a szeretettel és kedvvel végzett munka volt, többnyire szellemi és fizikai, tervező és kivitelező feladatok váltakozásával. Szabadidejüket a művészet, valamint a sport hatotta át. Sokat mozogtak, illetve zenei esteket szerveztek. Megjelenésüket változatosság jellemezte, de mindenféle szabályozástól mentesek voltak. A férfiak többnyire szakállat és hosszú hajat viseltek, valamint nadrágot és inget hordtak. Az étkezés tekintetében is változó gyakorlatok tapasztalhatók, de Szabó kutatása szerint a visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a Nagy, a Kriesch és a Juhász család vegetáriánus életmódot folytatott, részben követte Louis Kuhne étkezési előírásait. Kuhne szerint minden betegség oka a helytelen táplálkozásban rejlik, ezért fontosnak vélték az erre való koncentrációt. A lipcsei természetgyógyász ellenezte a fűszerek használatát, valamint csupán minimális mennyiségű só és cukor fogyasztását javasolta, tiltotta a tea-, a kávé-, a kakaó- és az alkoholfogyasztást, valamint a dohányzást. Csupán a tiszta vizet és a tejet tartotta megfelelő itálnak. Emellett Sebastian Kneipp (1821–1897) bajor lelkész módszerei szerint igyekeztek élni. Kneipp úgy gondolta, hogy a betegségeket az ember testében meglévő méreganyagok okozzák, ezért azok eltávolítása szükséges. Izzasztás végett ajánlja a napfürdőt, de a víz használatát is fontosnak tartotta, ülfürdőt és dörzsfürdőt javasolt. A friss levegő és a gyógynövények szerepét, azaz a természetes módszereket nagyra értékelte. A gödöllőiek sok időt töltöttek a friss levegőn, sétáltak, kirándultak, reggelente tornáztak, nyáron rendszeresen úsztak, olykor a szabadban aludtak. A finn Akseli Gallen-Kallela (1865–1931) jóvoltából 1908-ban hozzájutottak sílécekhez, így 1909 telén Magyarországon elsőként síeltek. Szabó kiemelte továbbá, hogy a művésztelepen a meztelenség nem számított tabunak, azt a társadalmi kötöttségektől megszabadult ember szimbólumának tekintették, a külvilág felé ugyanakkor zárkóztak voltak ez ügyben, nem akartak másoknak kellemetlenséget okozni. Életük minden területén természetességet tekintették fő szempontnak, a lakásuk elrendezése, díszítése terén is.^[116]

A gödöllői művésztelep 1920-ig állt fenn, a világháború táján a művésztelep hanyatlani kezdett, a művészek nagy része szétszóródott, a kolónia megszűnését Körösfői-Kriesch Aladár halálához kötik. Bár 1920 után is folyt még munka Gödöllőn, Nagy Sándorék ott maradtak, egy ideig működött a szövőműhely is, azonban már nem a régi keretek között.

[116] Szabó, 1999(b), 69–117.

IV. ÖSSZEGRZÉS

A 1900-as évek elején virágzó életreform-törekvések az élet legkülönbözöb területeire hatottak, változásokat implikáltak. A mozgalom fő mozgatórugója a testhez és a világhoz való viszony megreformálása volt. Az életreform eszmei előzményei közé sorolhatók Rousseau filozófiai és pedagógiai meglátásai; Schopenhauer életfilozófiája, sajátos világmeghatározása; Nietzsche kultúrakritikája, az „új ember” megvalósulásának igénye; Carpenter civilizációkritikája, az elidegenedés megszüntetésére tett kísérletei; valamint a két jelentős angol mívész, John Ruskin és William Morris gondolatainak az életreform körében alkotó mívészekre gyakorolt befolyása. Az életreform-mozgalmak kapcsolód-
nak a századelő pedagógiai törekvéseihez is, így a reformpedagógiához, az anarchista neveléshez, valamint Tolsztoj munkásságához, bár utóbbiról jelen munkában nem esett szó. Végül röviden foglalkoztunk a gödöllői mívésztelep-
pel, amelyet a magyar életreform legjelentősebb életreform közösségeként tartan-
nak számon. Ily módon az életreform lényegének és hátterének áttekintése után eljutottunk egy konkrét megvalósuláshoz, a nemzetközi életreform-törekvések magyar adaptációjához.

IRODALOM

- Baumgartner, J. (1998a): *Ernährungsreform*. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 115-126.
- Baumgartner, J. (1998b): *Vegetarismus*. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 127-140.
- Baumgartner, J. (1998c): *Antialkoholbewegung*. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 141-154.
- Baumgartner, J. (2001): *Vegetarische Lebensführung*. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 379-381.
- Benedek István (1978): *Rousseau*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Biró Zsuzsanna Hanna – Pap K. Tünde (szerk.) (2007): *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bistey Zsuzsa (1998): *Rudolf Steiner él: az élő metafora*. Arkánium Szellemi Iskola Kiadó, Sopron.
- Bozóki András – Seres László – Sükösd Miklós (szerk.) (1994): *Anarchizmus ma*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (1994): *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (1998): *Magyar anarchizmus: a magyarországi anarchizmus történeti dokumentumaiból, 1881-1919*. Balassi Kiadó, Budapest.

- Bozóki András – Sükösd Miklós (2007): *Anarcho-demokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.) (1991): *Anarchizmus*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Bozóki András – Sükösd Miklós (szerk.) (2009): *Az anarchizmus klasszikusai*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Böhme, Gernot (2001): Anfänge der Leibphilosophie im 19. Jahrhundert. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 149–150.
- Brandstetter, G. (1998): Ausdrucktanz. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*, Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 451–464.
- Buchholz, Kai (2001): Begriffliche Leitmotive der Lebensreform. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 41–44.
- Farkas, Reinhard (2008): Lebensreform in der Donaumonarchie. Personen, Vereine und Netzwerke, In: Hopfner Johanna – Németh András (Hrsg.) (2008): *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie, Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen*. Peter Lang, Frankfurt am Main – Berlin, Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien. 11–27.
- Fellmann, Ferdinand (2001): Die Lebensreformbewegung im Spiegel der deutschen Lebensphilosophie. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 151–156.
- Frecot, Janos – Geist, Johann F. – Kerbs, Diethart (1997): *Fidus 1868-1948: zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegungen*. Rogner & Bernhard, Düsseldorf.
- G. Merva Mária (2006): Apostoloskodás a népművészet körül. A gödöllőiek népművészeti kultúrmissziója írásaik tükrében. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 145–152.
- Géczy János (2004): *Reform – életmód és szimbóluma: Nagy Sándor világgépének és művészetpedagógiájának elemei*. Magyar Pedagógia. 104. 1. sz. 19–34.
- Géczy János (2008): Nagy Sándor antropológiája. In: Garaczi Imre – Szilágyi István (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk*. Veszprém. 201–208.
- Géczy János (szerk.) (1999): *Nagy Sándor*. Vár Ucca Tizenhét. 7. 2. sz.
- Gellér Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.) (2003): *A gödöllői művésztelep 1901-1920*. Városi Múzeum, Gödöllő. 5–26.
- Gellér Katalin – Keserü Katalin (szerk.) (1987): *A gödöllői művésztelep*. Corvina, Budapest.
- Gellér Katalin (2006): A népművészet esztétikai szemlélete közép-európai viszonylatban. In: Óriné Nagy Cecília (szerk., 2006): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 9–22.
- Hartmann, K. (1998): Gartenstadtbewegung. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 289–300.
- In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.) (2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I., II. Hausser-media, Darmstadt.

- Kaufmann, Andreas (1998): Theaterreform und Laienspiel. In: Kerbs, D. – Reulecke, J. (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 439-450.
- Keményfi Róbert (2006): Egyedi vagy sorozat? Körösfői-Kriesch Aladár leveleiben megfogalmazott elképzelései a művésztelep céljairól. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 79-95.
- Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.) (1998): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Kiss Endre (2005a): Az életreform-törekvések filozófiai alapmotívumai. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 40-47.
- Kiss Endre (2005b): *Friedrich Nietzsche evilági filozófiája*. Gondolat, Budapest.
- Kovács László (2005): Edward Carpenter (1844-1929) élete és munkássága. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest. 64-68.
- Krabbe, Wolfgang R. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform. Stukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung in Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Krabbe, Wolfgang R. (2001): Die Lebensreformbewegungen. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 25-30.
- Kriesch Aladár (1905a): Ruskin művészeti hitvallása. In: Kriesch Aladár (1904): *Ruskinról s az Angol praerafaelitakrol*. A Múbarátok Köre, Budapest. 5-32.
- Kriesch Aladár (1905b): Morris és reformtörekvései. In: Kriesch Aladár (1904): *Ruskinról s az Angol praerafaelitakrol*. A Múbarátok Köre, Budapest. 35-62.
- Lábadi Károly (2006): A népművészet – gyűjtés és ihlet forrása. In: Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 111-116.
- Linse, Ulrich (2001): Nietzsches Lebensphilosophie und die Lebensreform. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 165-168.
- Mészáros István, Németh András, Pukánszky Béla (1999): *Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*, Osiris, Budapest.
- Meyer-Renschhausen, Erna (1998): Frauenbewegung. In: Kerbs, Dietrich – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 167-180.
- Meyer, Theo (2001): Nietzsche. Lebens-, Kunst- und Kulturbegriff. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg. 2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 161-163.
- Mikonya György (2005): Batthyány Ervin bögötei anarchista iskolája. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia – nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat Kiadó, Budapest. 113-135.
- Mikonya György (2009): *Rend a rendetlenségben, avagy A szabadság útvesztői – anarchisták és nevelés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.

- Mogge, Winfried (1998): Jugendbewegung. In: Kerbs, Dietrich – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal.
- Muradin Jenő (2003): A diódi telepről. In: Geller Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901-1920*. Gödöllő. 32-37.
- Nagy Sándor (2005): Életünk Körösfői-Kriesch Aladárral. Városi Múzeum, Gödöllő.
- Németh András – Mikonya György – Skiera, Ehrenhard (szerk.) (2005) *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Budapest, Gondolat.
- Németh András – Mikonya György (2005d): Reformpedagógia és életreform Magyarországon: Bevezetés. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest. 7-11.
- Németh András (1996): *A reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Németh András (2000): A reformpedagógia gyermekképe – a szent gyermek mítoszától a gyermeki öntevékenység funkcionális gyakorlatáig. In: Pukánszky Béla (szerk.) (2003): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 169-184.
- Németh András (2002a): *A reformpedagógia gyermekképe – a szent gyermek mítosztól a gyermeki öntevékenység funkcionális gyakorlatáig*. Iskolakultúra, 3. sz. 21-32.
- Németh András (2002b): Reformpedagógia és a századvég reformmozgalmi. In: Németh András (szerk.): *Reformpedagógia-történeti tanulmányok, Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. Osiris, Budapest. 25-43.
- Németh András (2005a): *A századelő magyar életreform törekvései*. Iskolakultúra, 2. sz. 38-51.
- Németh András (2005b): *Reformpedagógia és életreform*. Iskolakultúra, 2. sz. 3-4.
- Németh, András – Skiera, Ehrenhard – Mikonya, György (Hrsg.) (2006): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Nietzsche, F. (1994): *Az értékek átértékelése*. Holnap Könyvkiadó, Budapest.
- Nohl, Hermann (1935): *Die pädagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie*. www.books.google.de/books?hl=de&id=bL-DM259fcoC& (Letöltve: 2012. január 5.)
- Nohl, Hermann (1935): *Die pädagogische Bewegung in Deutschland und ihre Theorie*. www.books.google.de/books?hl=de&id=bL-DM259fcoC& (Letöltve: 2012. január 5.)
- Oelkers, Jürgen (1992): *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*. Juventa Verlag, Weinheim, München.
- Óriné Nagy Cecília (szerk.) (2006): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő.
- Peckmann, Hilke (2001): Ausdruck und Innerlichkeit. Der Körper als Träger seelischer Stimmungen. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hausser-media, Darmstadt. 153-154.
- Pelle János (1981): *Rousseau világa*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Pethő Villő (2011): *Kodály Zoltán és követői zenepedagógiájának életreform elemei*. PhD értekezés. SZTE: Neveléstudományi Doktori Iskola, Kézirat.
- Prinz, Michael (1998): Genossenschaften, In: Kerbs, Diethar – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 251-264.

- Pukánszky Béla, Németh András (1996): *Neveléstörténet*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Révész Emese (2003a): Művészet és nevelés a gödöllői művésztelepen. In: Köves Szilvia (szerk.): *Reform, alternatív és progresszív műhelyiskolák (1896-1944)*. Magyar Iparművészeti Egyetem, Budapest. 27-32.
- Révész Emese (2003b): Művészeti nevelés a gödöllői művésztelep mestereinek elméletében és gyakorlatában. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901-1920*. Városi Múzeum, Gödöllő. 161-171.
- Riedler, W. (2001): Homo Natura. Zum Menschenbild der Jahrhundertwende. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hauser-media, Darmstadt. 105-107.
- Robinson, Dave (2002): *Nietzsche és a posztmodern*. Alexandra Könyvkiadó, Pécs.
- Rohkrämer, Thomas (2001): Lebensreform als Reaktion auf den technisch-zivilisatorischen Prozeß. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Band I. Hauser-media, Darmstadt. 71-74.
- Rousseau, Jean Jaques (1978a): *Emil vagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rousseau, Jean Jaques (1978b): Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újjáéledése? In: Ludassy Mária (szerk.): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest. 5-38.
- Rousseau, Jean Jaques (1978c): Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről és alapjairól. In: Ludassy Mária (szerk.): *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest. 59-200.
- Safranski, R. (1996), *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sawyer, F. (2000), *Filozófiai perspektívák. A teológiával párbeszédben Kant idealizmusától Nietzsche nihilizmusáig*, IV. Kötet. Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, Sárospatak.
- Schneider, Manfred (2001): Zarathustra-Sätze, Zarathustra-Gefühle, Nietzsche und die Jugendbewegung. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. Darmstadt: Hauser-media, 169-174.
- Schonig, Bruno (1998): Reformpädagogik. In: Kerbs, Diethart – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 319-330.
- Schopenhauer, Arthur (1991): *A világ mint akarat és képzet*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sedlmayr Krisztina (2006): Népművészet a polgári hétköznapokban. In: Őriné Nagy Cecília (szerk.): *A népművészet a 19-20. század fordulójának művészetében és a gödöllői művésztelepen*. Városi Múzeum, Gödöllő. 57-63.
- Skiera, Ehrenhard (2005a): „A civilizáció és gyógyulásának útja” – Carpenter műve alapján kibontakozó nemzetközi dialógus a kultúrákritikáról és az életreformról. In: Németh András – Mikonya György – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója*. Gondolat, Budapest. 48-63.
- Skiera, Ehrenhard (2005b): Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia kapcsolata. In: Németh András – Mikonya György, Skiera, Ehrenhard (szerk.): *Életreform és*

reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója. Gondolat, Budapest. 16–39.

- Stopczyk, Annegret (2001a): Ehe und freie Liebe – Zur Frauenbewegung um 1900. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Haeusser-Media, Darmstadt. 127–130.
- Störig, Hans Joachim (2005): Arthur Schopenhauer. In: *A filozófia világtörténete.* Helikon Kiadó, Budapest. 402–415.
- Strathern, Paul (2003): *Schopenhauer. Filozófia 90 percben.* Saxum Kiadó, Budapest.
- Szabó Krisztina Anna (1999a): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. Vár Ucca Tizenhét. (Tematikus szám.) 7. 2. sz. 88–151.
- Szabó Krisztina Anna (1999b): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen, Phd-értekezés, Kézirat.
- Szabó Krisztina Anna (2003a): „Az egész élet szigete” – életmód és mentalitás a gödöllői művésztelepen. In: Gellér Katalin – G. Merva Mária – Óriné Nagy Cecília (szerk.): *A gödöllői művésztelep 1901-1920.* Városi Múzeum, Gödöllő. 41–50.
- Szávai Nándor (1978): *Jean-Jacques Rousseau.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szoboszlai-Kiss Katalin (2008): Schmitt Jenő Henrik filozófiájának hatása Nagy Sándor életművére. In: Garaczi Imre – Szilágyi István (szerk.): *Társadalmak, nyelvek, civilizációk.* Veszprém. 218–224.
- Tészabó Júlia (2005a): *A gödöllői művésztelep és a nevelés.* Iskolakultúra. 15. 2. sz. 17–25.
- Tészabó Júlia (2005b): Reformeszmék és nevelés a gödöllői művésztelepen. In: Németh András – Mikonya György – Skiera, Ehrenhard (szerk.): *Életreform és reformpedagógia - nemzetközi törekvések magyar pedagógiai recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest. 164–181.
- Thiel, Christian (2001): Lebensreform und alternative Weltbilder. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg. 2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Band I. Hausser-media, Darmstadt. 37–40.
- Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris, Budapest.
- Ullmann Tamás (2007): Arthur Schopenhauer. In: Boros Gábor (szerk.): *Filozófia.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vita Zsigmond (1983): Körösfői-Kriesch Aladár és a diódi festőtelep. In: *Művelődés és népszolgálat.* Bukarest.
- Wedemeyer, Bernd (2001): Der Körper des Reformers. Zwischen Leibesübung. Lebensstil und Religion. In: Buchholz, Kai, Latocha, Rita, Peckmann, Hilke, Wolbert, Klaus (Hrsg. 2001): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Hausser-media, Darmstadt. 399–401.
- Wiggershaus, Rolf (2001): Philosophie der Jahrhundertwende in ihrem Verhältnis zur Lebensreform. Von der Diskrepanz zwischen objektiver und subjektiver Kultur. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Band I. Hausser-media, Darmstadt. 145–148.
- Wolbert, Klaus (2001): Das Erscheinen des reformerischen Körpertypus in der Malerei und Bildhauerei um 1900. In: Buchholz, Kai – Latocha, Rita – Peckmann, Hilke – Wolbert, Klaus (Hrsg.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900.* Band II. Hausser-media, Darmstadt. 215–222.

- Zerbel, Miriam (1998): Tierschutz und Antivivisektion. In: Kerbs, Diethar – Reulecke, Jürgen (Hrsg.): *Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880-1933*. Peter Hammer Verlag, Wuppertal. 35-46.

●
Ablakok 56, 2008